

MARIAN B. KRUSZYŁOWICZ OFMConv.

UWAGI O PRAWOSŁAWNYM PIŚMIENICTWIE TEOLOGICZNO-MORALNYM KRĘGU ROSYJSKIEGO W LATACH 1920—1960

Przystępując do opracowania przeglądu bibliograficznego druków dotyczących etyki teologicznej, które wyszły spod pióra autorów prawosławnych kręgu rosyjskiego we wskazanym okresie czasu, przede wszystkim należy wymienić ośrodki piśmiennictwa cerkiewnego interesujące się tymi zagadnieniami.

Sprawa przedstawiała się prosto przed pierwszą wojną światową. W Rosji, oprócz tu i ówdzie ukazujących się publikacji, cztery akademie duchowne, mianowicie kijowska, petersburska, moskiewska i kazańska, systematycznie wydawały monografie, podręczniki oraz naukowe czasopisma¹.

Emigracja, spowodowana przez Rewolucję Październikową, a następnie radykalne zmiany polityczne i gospodarcze wewnątrz państwa Radzieckiego, zwłaszcza oddzielenie cerkwi od państwa, przyczyniły się do rozdrobnienia działalności naukowej teologów prawosławnych. W ZSRR do roku 1935 wydano niewielką ilość źródeł, monografii oraz opracowań dotyczących w zasadzie historii prawa kościelnego i historii cerkwi.

Poza Związkiem Radzieckim w okresie międzywojennym zasługują na uwagę, wnoszące poważny wkład do teologii i filozofii prawosławnej, prace ośrodków emigracyjnych. Wysunęły się na czoło paryski² i jugosłowiański w Sremskich Karłowcach³. Mniejszą rolę

¹ „Trudy Kijewskoj Duchownoj Akademii”, Kijew 1860—1917(?); „Christianskoje Cztienije”, Pietierburg 1822—1917; „Bogosłowskij Wiestnik”, Moskwa 1892—1917; „Prawosławnyj Sobiesiednik”, Kazań 1855—1916. Prawie wyczerpującą bibliografię i historię prawosławnej teologii moralnej do roku 1910 podali: A. Bronzow, *Nrawstwiennoje Bogosłowije w Rosji w tieczienije XIX-go stoletija*, S. Pietierburg 1902; Archijepiskop Stiefan (N. P. Archangielski), *K woprosu o sistiemie prawosławnego christianskiego nrawouczenija*, Mogilew na Dnieprze 1910.

² Ośrodek paryski, który prowadził doktrynalny i hierarchiczny spór z Synodem Karłowieckim i Patriarchatem Moskiewskim, wydawał następujące ważniejsze czasopisma: „Prawosławnaja Mysl, Trudy Prawosławnego Instytutu w Parizie”, Paryż 1928—1955, z. 10; „Put’”, Organ ruskiej rieligioznoj mysli pod ried. N. A. Bierdiajewa pri uczastii B. P. Wyszesałcewa, Paris 1925—1940; „Wiestnik”, Organ Russkogo Stud. Christianskogo Dwizenija, miesięcznik, Paris 1926; „Wiestnik Zapadno Jewropiejskoj Jeparchii”, miesięcznik, Paryż 1929; „Woprosy Rieligioznoego Wospitanija i Obrazowanija”, rocznik, Paryż 1927—1928.

odegrały grupy emigracyjne w Berlinie⁴, Pradze⁵, Londynie⁶ i Sofii. W tym czasie również ożywiła się działalność kościoła prawosławnego w Polsce⁷.

Po drugiej wojnie światowej ośrodek jugosłowiański przestał istnieć, ponieważ Synod Karłowiecki przeniósł się do Szwajcarii, zajmując w dalszym ciągu, jak przed wojną, nieprzejednane stanowisko wobec patriarchatu moskiewskiego. Natomiast prawosławna metropolia paryska uznała w 1946 roku swoją od niego zależność, stając się jego egzarchatem. W Paryżu istnieje Teologiczny Instytut Ortodoksyjny oraz wychodzi kwartalnik informacyjno-naukowy: „Wiestnik Russkogo Patriarszego Zapadnojeuropejskiego Ekzarchata”⁸.

Ortodoksi rosyjscy mieszkający na terenie Stanów Zjednoczonych, którzy uznali swoją zależność hierarchiczną od Konstantynopola, posiadają seminarium i akademię teologiczną w Nowym Jorku, wchodzącą w skład Union Theological Seminary. Akademia publikuje kwartalnik teologiczny⁹. Autokefalia prawosławna Ukraińców kanadyjskich ma własne kolegium w Winnipeg¹⁰.

Patriarchat moskiewski drukuje od roku 1943 miesięcznik przeznaczony przede wszystkim dla potrzeb informacyjno-duszpasterskich, noszący tytuł „Żurnał Moskowskoj Patriarchii”, a od roku 1959 rocznik akademicki pod tytułem „Bogosłowskije trudy”.

Cerkiew polska po wojnie przeszła okres reorganizacji związanej ze sprawą ponownego potwierdzenia w roku 1948 przez patriarchat

³ „Cerkownyja Wiedomosti” (organ Oficjalny Synodu Kościoła Ruskiego na Emigracji, pozostającego pod kierownictwem metropolity Antoniego Chrapowickiego), Sremskije Karłowcy 1922—1939 (?); „Zapiski Russkogo Instytutu w Bielgradie”, Bielgrad 1930—; „Cerkownoje Obozrienije”, Bielgrad, Sremskije Karłowcy 1932—.

⁴ „Sofija. Problemy duchownoj kultury i rieligioznoj filosofii”. Pod ried. N. A. Bierdiajewa, Bierlin 1923; „Za Cerkow. Borba za duchownoje wozstanowlenie”. Otw. ried. Jeromonach Joann (Schakowskoj), Bierlin 1932—1934; „Letopis”, Organ Prawosławnoej Kultury pod ried. igumiena Joanna, Bierlin 1937, kn. 1.

⁵ „Seminarium Kondakovianum”, Praga 1926—; „Zapiski Nauczno-Izsledowatielskogo Obiedinienija”, Praga 1926—1939.

⁶ „Sobornost”, Organ Bratstwa swiatych Albana i Siergieja, London 1935.

⁷ Od roku 1925 do wybuchu wojny istniało przy Uniwersytecie Warszawskim Studium Teologii Prawosławnej. Czasopisma: „Elpis”, czasopismo teologiczne wydawane przez ks. metropolitę Dionizego przy współudziale profesorów Studium Teolog. Prawosławnej U. W., półrocznik, Warszawa 1926—1933; „Wiestnik Bratstwa Prawosławnych Bogosłowow w Polsce”, Warszawa 1934—1938; „Woskriesnoje Cztienje”, tygodnik, Warszawa 1924—1939.

⁸ „Wiestnik” wychodzi w Paryżu od r. 1949 w języku francuskim i rosyjskim. Obok tego ukazują się w odbitce litograficznej „Cahiers Saint-Irénéé”, Eglise Catholique Orthodoxe de France. Revue bimestrielle.

⁹ „Saint Vladimir’s Seminary Quaterly”, New York 1953—.

¹⁰ „Wira y Kultura. Faith and Culture”, Orhan ukraińskoho naukowo bohosłowskoho towaristwa, miesięcznik, Winnipeg 1954—.

moskiewski autokefalii uzyskanej w dwudziestoleciu od Konstantynopola. Od roku 1954 wychodzi w Warszawie miesięcznik zatytułowany „Cerkownyj Wiestnik”.

Cerkiew prawosławna znajdująca się na terenie Czechosłowacji po wyzwoleniu podporządkowała się hierarchicznie patriarchatowi moskiewskiemu. W roku 1951 otrzymała od niego prawa autokefalii. W latach 1956—1959 ukazywał się w Pradze kwartalnik pod tytułem „Prawosławna Mysl”, przemieniony następnie na rocznik¹¹.

Dotychczas nie opracowano bibliografii ogólnej przedwojennych i powojennych publikacji prawosławnych¹². Liczne informacje o książkach i zawartości czasopism, a także o prądach doktrynalnych w teologii rosyjskiej ostatnich dziesiątków lat wieku dziewiętnastego i trzech pierwszych wieku dwudziestego podał W. Zaikyn¹³. W jego przeglądzie znajduje się parę krótkich uwag o teologii moralnej. Kilka tytułów prac napisanych po drugiej wojnie światowej w moskiewskiej i leningradzkiej akademii wylicza metropolita Mikołaj w przeglądzie bibliograficznym, który opublikował protestancki dwutygodnik „Theologische Literaturzeitung”¹⁴. Periodyki cerkiewne prowadzą na bieżąco przegląd wydawnictw swojego kręgu kościelnego.

Spośród pism katolickich najlepiej informują o teologii prawosławnej: „Acta Academiae Velehradensis”, „Dieu Vivant”, „Irenikon”, „Istina”, „Orientalia Christiana”, „Orientalia Christiana Periodica”, „Gregorianum”, „Russie et Chretienté”.

Niniejsze zestawienie bibliograficzne jest niepełne. Pewne luki wynikły z powodu niedostępności niektórych pism, ewentualnie z braku poszczególnych numerów czasopism prawosławnych znajdujących się na terenie Polski.

Przechodząc do szczegółowego przeglądu zagadnień moralnych poruszonych w rosyjskiej literaturze teologicznej, należy stwierdzić, że w omawianym okresie czasu nie ukazał się ani jeden podręcznik uniwersytecki lub seminaryjny, a także żadna obszerniejsza monografia z tej dziedziny¹⁵. Brak ten łatwo dostrzec na tle licznych publikacji

¹¹ „Jeżegodnik Prawosławnoej Cerkwi w Czechosłowakii”, Praga 1960—

¹² Bibliografie fragmentaryczne: *Russkaja zarubieżnaja kniga cz. I Bibliograficzeskoje obzory*, cz. II *Bibliograficzeskij ukazitel 1918—1924*, pod ried. S. P. Postnikowa, Praga 1924; B. Jakowienko, *Dierssig Jahre russischer Philosophie (1900—1929)*, „Der Russische Gedanke”, *Internationale Zeitschrift für russische Philosophie...* Bonn I(1930) 325—349; N. Łoski, *Russkaja filozofija w XX wiekie*, „Zapiski Russkogo Naucznoego Instituta w Bielgradie”, Bielgrad 1931, z. 3, s. 71—119.

¹³ *Uwagi o stanie współczesnej teologii prawosławnej*, „Collectanea Theologica” XVI (1935) 254—277, 389—406.

¹⁴ *Die russische orthodoxe theologische Wissenschaft im letzten Jahrhundert*, „Theologische Literaturzeitung”, Halle-Berlin 1957, 881—890.

¹⁵ Wydrukowano jedynie katechizmy i podręczniki na poziomie szkoły średniej: A. Ławrow, *Zapiski po przedmiotu Zakona Bożija. Dla mužskich gimnazii*, Charbin 1922; Metropolit Filariet, *Christianskij katechizis*, Bierlin 1922 wyd. V; A. Chrapowicki, *Opyt christianskogo*

z zakresu ascetyki, mistyki i filozofii. Niektóre spośród nich wyraźnie dotyczą etyki teologicznej i dlatego zostaną uwzględnione przy omówieniu poszczególnych zagadnień. Istnieją natomiast prace podające informacje ogólne i historyczne o prawosławnej teologii moralnej. Mikołaj Głubokowski w krótkiej monografii o dziejach i prądach w teologii rosyjskiej poświęcił rozdział etyce. Omówił w nim najwybitniejszych moralistów piszących w latach 1860—1917¹⁶. Sergiusz Bułgakow nakreślił główne rysy charakterystyczne etyki prawosławnej, które ułatwiają zrozumienie faktu bliskiego powiązania prawosławnej teologii moralnej z ascetyką i mistyką¹⁷. Naświetlenie tych spraw znajduje się również w artykułach G. Fłorowskiego i W. Iłina¹⁸. Szeroko sprawy rosyjskiej myśli religijnej odzwierciedlają się w obszernym dziele G. Fłorowskiego, poświęconym historii prawosławnej teologii od czasów najdawniejszych aż do ostatnich lat przed drugą wojną światową¹⁹. Także sporo światła na prawosławną naukę o moralności rzuca dwutomowa historia filozofii rosyjskiej napisana przez Bazylego Zieńkowskiego²⁰. Krótką syntezę rozwoju historycznego, obecnego stanu i kierunków koniecznego rozwoju prawosławnej etyki teologicznej w przyszłości przedstawia artykuł profesora teologii moralnej moskiewskiej akademii T. Popowa²¹.

Żywym zainteresowaniem cieszą się u pisarzy cerkiewnych Ojcowie Kościoła, teologowie i mnisi — tak zwani starcy — z punktu widzenia ich twórczości moralno-ascetyczno-mistycznej. O podstawach prawosławnej ascezy ogłosił rozprawkę jeromonach Sofroniusz²². Na temat tradycji duchowości prawosławnej pisał jeromonach Wasili polemizując z uczonymi katolickimi stawiającymi zarzut istnienia

prawosławnego katichizisa, Sriemskije Karłowcy 1924; b. a., *Prawosławno-christianskoje nrawouczeniye, ili christianskaja jetika*, Warszawa 1934; *Zakon Bożij III*, Paryż 1950; *Zakon Bożij IV*, Paryż 1959. Ukazały się również zarysy etyki filozoficznej: P. Kropotkin, *Etika*, b.m.w., 1921; E. L. Radłow, *Etiku*, Pietierburg 1921; N. Bierdiajew, *O naznaczenii czelowieka. Opyt paradoksalnej jetiki*, Paryż 1931.

¹⁶ *Russkaja bogosłowska nauka w jeja istoriczeskom razwitii i nowiejszem sostojanii*, Warszawa 1928, s. 15—19.

¹⁷ *L'Orthodoxie*, Paris 1932, s. 215—219; *Prawosławie i kultura*, „Wiestnik... Christ. Dwiżenija”, Paris 1931, nr 10, s. 11—18.

¹⁸ G. Fłorowski, *Le chrétien dans L'Eglise*, *ibid.*, 1933, nr 4; W. Iłin, *Inocestwo i podwíg*, „Put’”, 1926, z. 4, s. 72—87.

¹⁹ *Puti ruskogo bogosłowija*, Paryż 1937. Ostatni rozdział stanowiący podsumowanie tej książki ukazał się w tłumaczeniu na język francuski: *Les voies de la théologie russe*, „Dieu Vivant”, XII (1949) 41—62.

²⁰ *Istoria Russkoj Filozofii*, Paryż I 1948, II 1950; tł. franc., *Histoire de la Philosophie russe*, Paris I 1947, II 1955; wyjątek w tłumaczeniu francuskim: *La crise de la conscience ecclésiastique en Russie au XVIII siècle. La philosophie de G. S. Skovoroda*, „Irenikon”, XIX (1946) 245—285.

²¹ *Nrawstwiennoje bogosłowije i jego sowriemiennyje zadaczi*, „Żurnal Mosk. Patr.”, 1958, nr 2, s. 69—76.

²² *Ob osnovach prawosławnogo podwiżniczestwa*, „Wiestnik Ekzarchata”, 1954, nr 17, s. 30—43, nr 18, s. 66—74.

przeciwieństw wśród prawosławnych szkół życia duchowego. W zakończeniu artykułu wskazał na związek pomiędzy ascetyką i teologią moralną²³. Nadto ten sam autor opracował charakterystykę osoby i nauki ascetyczno-mistycznej Grzegorza Palamasa (1296—1359), twórcy oryginalnego prądu w teologii życia wewnętrznego²⁴, a także pisma ascetyczne mistyka wschodniego, Symeona Nowego Teologa, żyjącego na przełomie wieku dziesiątego i jedenastego²⁵. O Grzegorz Palamasie mamy również artykuł K. Różyckiego, napisany z okazji 600-lecia jego śmierci²⁶. W ostatnich latach postać ta jest przedmiotem wnikliwych studiów ośrodka paryskiego²⁷. Fakt ten na pewno wpłynie na dalsze publikacje teologiczne prawosławnych. Jeromonach Afanasjusz Kudiuk zajął się życiem i nauką moralną ascetów z czwartego wieku: Antoniego Wielkiego, Pachomiusza i Makarego Egipskiego²⁸. Wpływ nauki Makarego Egipskiego na twórczość teologiczną patriarchy moskiewskiego Sergiusza Starogrodzkiego (†1944) przedstawił R. Jakowlewicz²⁹. Dokładniejsze omówienie poglądów patriarchy w kwestii zbawienia i doskonałości, identyczności cnoty i szczęścia, a także w kwestii progresywnej deifikacji świata pod wpływem łaski Bożej, znajduje się w artykułach N. Łoskiego³⁰, P. Gniedicza³¹ i jeromonacha P. Czeriemuchina³². Silnie akcentowaną przez prawosławnych ideę upodobnienia się człowieka do Boga

²³ *Prawosławnoje duchownoje priedanie*, „Wiestnik Ekzarchata”, 1952, nr 9, s. 8—20.

²⁴ *Swiatój Grigoryj Pałama. Licznost' i uczenie po niedawno opublikowanym materiałom*, „Wiestnik Ekzarchata”, 1960, nr 33—34, s. 101—114.

²⁵ *The Writings of St. Symeon New Theologien*, „Orientalia Christiana Periodica”, XX (1954) 298—328; *Le theme de l'ivresse spirituelle dans la mystique de saint Symeon le Nouveau Theologien*, „Wiestnik Ekzarchata”, 1960, nr 35, s. 10—18.

²⁶ *K 600-letiju so dnia koncziny sw. Grigoria Pałamy, archijepiskopa Piessalonikijskogo*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1959, nr 12, s. 31—40.

²⁷ Archimandrit Kiprian (Kiern), *Antropologia sw. Grigoria Pałamy*, Paryż 1950; J. Meyendorff, *Introduction a l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959; *Saint Grégoire Palamas et la mystique orthodoxe*, Paris 1959.

²⁸ *Priepodobnyj Makarij Jegipietskij i skitskoje monaszestwo*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1956, nr 7, s. 22—26; *Obszczije czerty żizni podwiźnikow IV wieka*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1956, nr 9, s. 23—26; *Nrawstwienno-podwiźniczeskoje uczenie sww. Antonija, Pachomija i Makaria Wielkich*, „Cerk. Wiest.”, 1956, nr 8, s. 13—21.

²⁹ *Uczenie priepodobnogo Makarija Jegipietskogo i jego wlijanije na trudy swiatiejszego patriarcha Siergija*, „Prawosławnaja Mysl”, Praga 1957, nr 1, s. 24—33; *Griechopadienije w ponimanii patriarcha Siergija*, *ibid.*, 1958, s. 152—159.

³⁰ W pracy zbiorowej pt. *Patriarch Siergiej i jego duchownoje nasledstwo*, Moskwa 1947, s. 263—270.

³¹ *Izłożenije dogmata iskupljenija w trudach pokojnogo patriarcha Siergija*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1949, nr 10, s. 27—32.

³² *Torżestwo nrawstwiennogo sowierszenstwa i spasienija*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1956, nr 8, s. 53—59.

omówił z punktu widzenia ascetycznego W. Ilin³³. Za podstawę do rozważań posłużył mu Wielki Kanon Andrzeja z Krety. Sam tekst Kanonu opublikowano w przekładzie na język ukraiński³⁴. Nauką moralną opata Doroteusza, zawartą w jego listach i napomnieniach, zainteresował się protojeriej A. Siergiejenko³⁵. Włodzimierz Kułakow starał się przeanalizować pojęcie grzechu i cierpienia w nauce św. Bazylego Wielkiego oraz ukazać nici wiążące te dwa zjawiska w życiu ludzkim³⁶. M. Lot-Borodine napisała dwa artykuły na temat doktryny Mikołaja Kabasilasa o miłości Bożej³⁷. Do prac historycznych należy również krótki artykuł P. Charłamowa o praktyce pokutniczej w dawnej Rusi³⁸.

Trzeba także wspomnieć o opracowaniach historycznych poświęconych rdzennie rosyjskim moralistom i mistrzom życia wewnętrznego, ponieważ podręczniki teologii moralnej często odwołują się do ich nauki i przykładu życia.

O prawosławnym świętym Nilu Sorskim († 1508), który stworzył wpływową szkołę duchowości, napisał jeromonach J. Kotlariewski³⁹. Dymitrowi († 1709) — metropolicie z Rostowa — autorowi między innymi szeregu traktatów zawierających pouczenia moralne, poświęcono kilka artykułów⁴⁰. Największą popularnością w „Żurnale Moskowskiej Patriarchii” cieszy się biskup Woroneża Tichon Zadonski († 1783). Ogólny rys biograficzny Tichona skreślił jeromonach J. Kotlariewski⁴¹. N. Wołnianski przedstawił go jako kaznodzieję. Zwrócił przy tym uwagę na pisma biskupa Woroneża

³³ *Le mystère de la pénitence et le Grand Canon de Saint-André de Crete*, „Wiestnik Ekzarchata”, 1951, nr 6, s. 8—16.

³⁴ *Pokayannyj wetykyj kanon sw. Andreya Krytśkoho*. Published by the Ukrainian Greck Orthodox Church in Canada, Winnipeg 1953.

³⁵ *Sw. awwa Dorofiej — ucziel chriścianskoj nrawstwiennosti*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1955, nr 11, s. 46—55.

³⁶ *Griech i stradanije po uczeniju sw. Wasilija Wielikogo*, „Elpis”, 1933, nr 1, s. 122—142.

³⁷ *La doctrine de l'Amour divin dans l'oeuvre de Nicolas Cabasilas*, „Irenikon”, XXVI (1953) 376—389; *Le Martyre comme témoignage de l'Amour de Dieu, d'après Nicolas Cabasilas*, „Irenikon” XXVII (1954) 157—168; o Mikołaju Kabasilasie por. M. Lot-Borodine, *Un Maître de la spiritualité byzantine au XIVe siècle: Nicolas Cabasilas*, Paris 1958.

³⁸ *Pokajannaja disciplina w driewniej Russi*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1956, nr 7, s. 54—57.

³⁹ *Wielikij stariec priepodobnyj Nil Sorskiy*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1958, nr 9, s. 62—70.

⁴⁰ W. Ganiecki, *Sw. Dimitrij, mitropolit Rostowskiy*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1947, nr 6, s. 42—48; Archijepiskop Warfołomiej, *O pastyriewoditielnom charakterie tworienii swiatitiela Dimitrija, mitropolita rostowskogo*, „Żurnał Mosk. Patr.” 1949, nr 1, s. 54—58; (ba), *Swiatoj Dimitrij, Mitropolit Rostowskiy*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1955, nr 9, s. 28—32.

⁴¹ *Sw. Tichon, jepiskop Woroniezeskiy i Zadonskiy*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1955, nr 8, s. 18—24.

traktujące o cnotach kapłańskich⁴². T. Popow opracował etyczne poglądy Tichona, widzącego źródło aktywności moralnej w sercu, rozumianym przenośnie jako wewnętrzne skierowanie człowieka do dobra lub zła⁴³.

Kilka przyczynków dotyczy przedstawicieli odrodzonego życia zakonnego w Rosji. Postawa i wpływ tych ludzi tworzyły od końca XVIII wieku siłę moralną, mimowolnie lub świadomie przeciwstawiającą się zbyt głębokim wpływom protestanckim, obcym duchowi wschodniego ascetyzmu.

Znany hagiograf rosyjski S. Czetwierikow przedstawił sylwetkę duchową reformatora życia mniszego w Rosji, mołdawskiego „starca” Pajsija Wieliczkowskiego (1722—1794)⁴⁴. Jeromonach L. Polakow, oprócz zarysu biografii, opracował naukę ascetyczno-moralną Pajsija⁴⁵. Arcybiskup Aleksy nakreślił cechy charakterystyczne postaci „starca” Sarowskiej Pustyni, popularnego w społeczeństwie prawosławnym Serafima (1759—1833), który cel życia chrześcijańskiego widział w osiągnięciu stanu posiadania Ducha Świętego (*stiażanije Swiatogo Ducha*)⁴⁶. O Serafimie i biskupie ascecie Ignacym Brianczaninowie pisał P. Wiktorow⁴⁷. Archimandryta Leonid szeroko omówił drogę do zbawienia przedstawioną w listach Ambrożego Optyńskiego (Aleksandra Grienkowa, 1812—1891), nauczyciela mnichów optyńskich⁴⁸. Więcej uwagi poświęcono mistrzowi życia chrześcijańskiego, biskupowi a następnie pustelnikowi Teofanowi zwanemu Zatrworkiem (Jerzy Goworow, 1915—1894), autorowi wielu tomów pism o treści ascetycznej i zarysu teologii moralnej⁴⁹. W. Bidonow

⁴² *Wielikij propowiednik XVIII stoletija swiatyj Tichon Zadonskij*, „Żurnal Mosk. Patr.”, 1946, nr 8, s. 38—49.

⁴³ *Swiatitiel Tichon Zadonskij*, „Żurnal Mosk. Patr.”, 1952, nr 2, s. 48—50; *Jetiko-bogostłowskije mirowozrienije swiatitiela Tichona Zadonskogo*, „Żurnal Mosk. Patr.”, 1957, nr 5, s. 47—57.

⁴⁴ *Iz istorii russkogo starczestwa. W poiskach puti Christowa*, „Put’”, 1925, nr 1, s. 99—115; *Put’ umnago dielania i duchownogo triezwienija*, „Put’”, 1926, nr 3, s. 65—83; *Mołdawskij stariec schimandrit Pajsij Wieliczkowski. Jego żiżń, trudy i wlijanije na prawosławnoje monaszestwo*, (Petseri) 1938, wyp. 2.

⁴⁵ *Schimandrit Pajsij Wieliczkowski*, „Żurnal Mosk. Patr.”, 1954, nr 10, s. 53—59; *Litieraturnoje nasledstwo Pajsija Wieliczkowskogo*, „Żurnal Mosk. Patr.”, 1957, nr 4, s. 57—61; *Stariec Pajsij Wieliczkowskij kak ucztiel Askietiki*, *ibid.*, 1956, nr 10, s. 44—55.

⁴⁶ *Priepodobnyj Sierafim Sarowski, wielikij ugodnik Bożij i czudotworiec*, „Woskriesnoje Czt.”, 1933, nr 3, 8, 10, 12, 14, 18, 20, 22, 27—29.

⁴⁷ *Priepodobnyj Sierafim Sarowski*, „Żurnal Mosk. Patr.”, 1958, nr 5, s. 64—70; *Swiatitiel — podwiżnik. K 150-letiju so dnia rozdienija i 90 letiju so dnia smierti jepiskopa Ignatija Brianczaninowa (1807—1867—1957)*, „Żurnal Mosk. Patr.”, 1958, nr 1, s. 57—69.

⁴⁸ *Pouczenija jeroschimonacha Amwrosija Optinskogo o putiach ko spasieniju*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1958, nr 1—2, s. 4—16, nr 3—4, s. 27—34, nr 5—6, s. 23—30, nr 7—8, s. 16—25, nr 9—10, s. 32—39, nr 11—12, s. 18—21.

⁴⁹ I. N. Sabatin, *Jepiskop Fieofan Zatrwork i jego duchownoje nasledstwo*, „Żurnal Mosk. Patr.”, 1948, nr 5, s. 43—55; J. Kotlariewski,

skreślił wspomnienie o znanym przed pierwszą wojną moralisście kijowskim, który interesował się zagadnieniami społecznymi, W. I. Ekziemplarskim⁵⁰. Osobnej monografii doczekał się oryginalny teolog i działacz cerkiewny, metropolita Antoni Chrapowicki (†1936). W zakresie poglądów teologicznych jest on zaliczany do głównych przedstawicieli kierunku rewizjonistycznego, który dążył do oczyszczenia teologii prawosławnej z wpływów scholastyki katolickiej. Interesował się moralnością niezależną⁵¹. W roku 1952 jeromonach Sofroniusz opublikował w Paryżu dziełko o życiu i nauce „starca” Siłuana, Rosjanina, mnicha z góry Atos. Ideologicznie zbliżał się on do kierunku duchowości reprezentowanej przez Serafima Sarowskiego. Biskup Michał zreferował treść wspomnianej pracy dla czytelników rosyjskich⁵².

Z badaniami historycznymi prowadzonymi przeważnie ze względów dydaktycznych łączy się zainteresowanie specjalistycznym zagadnieniem kapłańskich obowiązków duszpasterskich, przedstawionych przez wielu autorów w świetle poglądów Ojców Kościoła i teologów⁵³.

Przechodząc w niniejszym przeglądzie bibliograficznym od prac interesujących się przeszłością myśli teologiczno-moralnej do prac zajmujących się podstawami nauki moralności, na wstępie należy odnotować publikacje krytyczno-polemiczne.

P. Suchozawiet pisał w „Woskriesnom Cztienii” na temat rozumienia chrześcijaństwa, moralności i doskonałości u prawosławnych, katolików oraz protestantów. Katolickiej nauce moralnej zarzucił formalizm i interesowność⁵⁴. Podobne twierdzenia znajdują się w artykułach kilku innych autorów⁵⁵. Ślady krytyki prawosławnej

O *molitwie* (Po *jepiskopu Fieofanu*), *ibid.*, 1955, nr 7, s. 51—53; Archim. Fieofan, *Swiatitel Fieofan, Zatwornik Wyszenskiej, kak obraz prawosławnego archipastyria*, „Woskr. Czt.”, 1934, nr 22—27.

⁵⁰ Wasilij Ilicz Ekziemplarski, „Elpis”, VII (1933), nr 2, s. 130—133.

⁵¹ W. Pawłowski, *Diwnyj adamant russkoj prawosławnojej cerkwi blaż. Antonii mitropolit kijewskij i galickij*, Warszawa 1940, s. 14—42, 142.

⁵² Stariet Siłuan, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1956, nr 1, s. 48—59, nr 2, s. 54—8, nr 3, s. 42—49.

⁵³ A. Siergiejenko, *Swiatoj Amwrosij Mediolanskij o pastyrskom słuženii*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1957, nr 2, s. 54—59; *Swiatoj Grigorij Bogosłow o pastyrskom słuženii*, *ibid.*, 1956, nr 12, s. 52—58; Sw. Joann Złotoust o *pastyrskom słuženii*, *ibid.*, 1957, nr 5, s. 38—46; Mitropolit Makarij, *Uczenie sw. Joanna Złotousta o pastyrskom słuženii w jego soczinienii „O swiaszczenstwie”*, „Cerkownyj Wiest.”, 1956, nr 10—11, s. 14—18; Protojeriej W. Szestak, *Priepodobnij Simieon Nowyj Bogosłow o pastyrskom słuženii*, *ibid.*, 1958, nr 8—9, s. 16—28; Schiigumien Kasijan, *O nrawstwiennych kaczestwach swiaszczennika*, „Woskr. Czt.”, 1939, nr 7—27.

⁵⁴ *Spasitielnaja wiera i pogibielnoje zabłudzenije*, „Woskr. Czt.”, 1929, nr 49, 50, 52.

⁵⁵ P. Nowogradcew, *Suszczestwo russkogo prawosławnojej soznania*, W: *Prawosławie i kultura*, Berlin 1923, s. 7—23; Protojeriej D. Saj-

teologii moralnej napotyka się w publikacjach metropolity A. Chrapowickiego, D. Cziżewskiego i G. Fiedotowa⁵⁶. B. Zieńkowski, polemizując z poglądami niektórych filozofów, ocenił podstawy etyki autonomicznej i teonomicznej⁵⁷. Systemem etycznym Fichtego interesowali się G. Gurwicz i N. Łoski⁵⁸. B. Wyszestawcew porównał naukę moralności św. Pawła Apostoła z wynikami psychoanalizy Freuda. Jego zdaniem Freud był bliski poglądów Apostoła, ponieważ uprawiał filozofię platonizującą⁵⁹.

Stronę pozytywną podstaw etyki, zwłaszcza filozoficznej, w jakiejś mierze opracowywali L. P. Karsawin i intuicjonista N. Łoski⁶⁰. Związek zachodzący pomiędzy religią, prawem i życiem moralnym był przedmiotem studium H. Aleksiejewa⁶¹, natomiast na temat różnicy między prawem i moralnością pisał S. Giessen⁶². Kilka prac metropolity A. Chrapowickiego zajmuje się wzajemnym stosunkiem prawd dogmatycznych i moralnych. Chrapowicki odróżniał od ontologicznej treści dogmatów ich znaczenie etyczno-funkcjonalne⁶³.

kowicz, *Oczerk prawosławnogo i katoliczeskogo podwiżniczestwa*, „Wiestnik Bratstwa Prawosł. Bogosł. w Polsce”, 1935, nr 1, s. 17—25; N. Arsenijew, *Prawosławije, Katoliczestwo, Protiestantizm*, Paryż 1930; *Dusza prawosławija. Radost' woskriesienija i priebraženija twari*, Nowyj Sad 1927; *Iz żizni ducha. Sbornik statiej iz oblasti rieligii i rieligioznoj mysli*, Warszawa 1935; N. Bierdiajew, *Duch i riealnost' (Osnowy Bogoczełowieczeskoi Duchownosti)*, Paryż 1937.

⁵⁶ A. Chrapowicki, *Kratkoje pojasnienie dopuszczennych widozmienienu w „Opytie Katichizisa” po srawnieniju s katichizisom Mitropolita Filarieta. Opyt christianskogo prawosławnogo katichizisa*, S. Karłowcy 1924, s. 142—147; D. Cziżewskij, *O formalizmie w jetike*, „Naucznyje trudy ruskogo narodnogo uniwersiteta w Pracie”, Praga 1929, z. 1; G. Fiedotow, *W zaszcztu jetiki*, „Put’”, 1939, nr 60.

⁵⁷ *Awtonomija i tieonomija*, „Put’”, 1926, nr 3, s. 46—64.

⁵⁸ G. Gurwicz, *Fichtes System der konkreten Ethik* (J. C. B. Mohr — Paul Siebock), Tübingen 1924; N. Łoski, *Fichtes konkrete Ethik im Lichte des Transcendentalismus*, „Logos”, XV (1926) 349—363.

⁵⁹ *Jetika priebrażennogo jerosa. Problema zakona i blagodati*, Paryż 1931; *Jetika sublimacji, kak priedolenije moralizma*, „Put’”, 1930, nr 23.

⁶⁰ L. P. Karsawin, *O dobrze i zle*, „Mysl’”, Pietierburg 1922, nr 3, s. 3—35; N. Łoski, *Bog i mirowoje zło*, Praha 1942; *Cennost' i bytie. Bog i Carstwo Bożije kak osnowa cennostiej*, Paryż 1931; *Des Conditions de la Morale absolue*, Neuchâtel 1948; *Podmienky dokonaleho dobra*. Turč. Sv. Martin 1944; *Ustowija absolutnogo dobra*, Paryż 1949.

⁶¹ *Filosofija prawa*, Praha 1926; *Rieligia, prawo, nrawstwiennost'*, Paryż 1930.

⁶² *Prawo i moralność*, „Myśl Współczesna”, Łódź 1948, nr 2—3, s. 250—272; *Zagadnienie różnicy prawa i moralności w filozofii starożytnej*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Łódzkiego Tow. Naukowego za II półrocze 1947 r.”, Łódź 1948, s. 43—45.

⁶³ *Nrawstwiennaja idieja dogmata Prieswiatoj Trojcy*, W: *Sbornik izbrannyh siczinienii blaż. Antonija mitropolita kijewskogo i galickogo. Jubilejnoje izd. ko dniu 50-letija swiaszczennostużenija*, Bielgrad 1935, s. 1—22; *Nrawstwiennaja idieja dogmata Cerkwi*, *ibid.*, s. 23—42; *Uczenije bożestwiennogo otkrowienija o spasielnom znaczenii Słowa Bożija*, *ibid.*, s. 43—50; *Dogmat Iskuplenija*, Sremskije Karłowcy 1926.

Podstawowym zadaniem każdego systemu etycznego jest określenie ostatecznego celu człowieka. Ortodoksi często mówią o odnowieniu utraconego przez Adama obrazu Bożego w człowieku jako o motywie naczelnym, kierującym wysiłkiem rozumu, woli i uczuć ludzkich⁶⁴. Teologia moralna określając cel człowieka musi uzasadnić możliwość jego osiągnięcia, a także wskazać niezbędne warunki realizacji. Punktem wyjścia w tym wypadku jest problem człowieka jako osoby. Tego zagadnienia dotyczą rozprawy N. Bierdiajewa, pisane na temat chrześcijańskiej antropologii i personalizmu⁶⁵, książka B. Zieńkowskiego⁶⁶ i artykuł M. Lot-Borodine⁶⁷, jak również publikacje różnych autorów roztrząsających problem istnienia w człowieku pierwiastka duchowego i wolnej woli⁶⁸ oraz ujawniających życiowe

⁶⁴ P. Jewdokimow, *L'Orthodoxie*, Neuchâtel (1959), cz. I, rozdz. II: *L'image de Dieu, Différence entre image et ressemblance*; W. Łoski, *Théologie mystique de l'Eglise d'Orient*, Aubier (1960), rozdz. VI: *Image et ressemblance*, s. 109—129; *Obraz i podobie*, „Żurnal Mosk. Patr.”, 1958, nr 3, s. 53—64; B. Wyszestawcew, *Uczenie ob obrazie Bożem w czelowiekie w wostocznoj patristikie*, Paryż (brw); *Obraz Bożij w suszczestwie czelowieka*, „Put’”, 1935, nr 49, s. 48—71; *Obraz Bożij w griechopadienii*, „Put’”, 1938, nr 55, s. 24—40; B. Zieńkowski, *Ob obrazie Bożiem w czelowiekie*, „Prawosławna Mysl’”, Paryż 1931, nr 2, s. 102—126; *Das Bild vom Menschen in der Ostkirche. Grundlagen der Orthodoxen Anthropologie*, Stuttgart 1951.

⁶⁵ *Problema czelowieka (k postrojeniju christianskoj antropologii)*, „Put’”, 1936, nr 50, s. 3—26; *Filosofia Swobodnogo Ducha (Problematika i apologia christianstwa)*, cz. I, Paryż 1927, cz. II, Paryż 1928; *Piersonalizm i marksizm*, „Put’”, 1935, nr 48, s. 3—19; *O rabstwie i swobodie czelowieka (Opyt piersonalisticzeskoj filozofii)*, Paryż 1939; *O socialnom piersonalizmie*, „Nowyj Grad”, Paryż 1933, nr 7; *Carstwo Ducha i Carstwo Kiesaria*, Paryż 1951.

⁶⁶ *Problema wospitanija w swietie christianskoj antropologii*, Paryż 1934.

⁶⁷ *L'anthropologie théocentrique de l'Orient chrétien comme base de son expérience spirituelle*, „Irenikon”, XVI (1939) 6—21.

⁶⁸ M. Artiemiew, *O swobodie woli*, „Put’”, 1932, nr 32, s. 43—72; S. Bałog, *Problema swobody woli i christianstwo*, „Prawosł. Mysl’”, Praga 1958, nr 3, s. 138—143; N. Bierdiajew, *Mietafizyczeskaja problema swobody*, „Put’”, 1928, nr 9; *Le problème métaphysique de la liberté*, „Der Russische Gedanke”, I (1929) 18—29; A. Chrapowicki, *Psychologiczeskije dannija w polzu swobody woli i nrawstwiennoj otwietstwiennosti*, izd. 3, W: *Sbornik izbrannyh soczinienii*, Bielgrad 1935, s. 51—172; L. Dosiediel, *Czelowieczeskaja dusza i nasze spasienije*, „Prawosł. Mysl’”, Praga 1956, s. 140—148; *O dwuch problemach jetiki*, *ibid.*, 1958, s. 15—27; *Czelowieczeskaja dusza kak widit jeja christianin*, *ibid.*, s. 193—202; S. Duszczan, *Swoboda woli w prawosławnom bogosłowii*, *ibid.*, 1957, s. 7—23; S. Ł. Frank, *Riealnost’ i czelowiek. (Mietafizika czelowieczeskogo bytia)*, Paryż 1956; *Smysł żizni*, Paryż 1925; W. Kułakow, *Swietijj tucz Bożij w dusze czelowieczeskoj*, „Woskr. Czt.”, 1929, nr 42—43; W. Ekziemplarski, *Wospitanije woli*, (bmw), 1929; L. Karsawin, *O licznosti*, „Commentationes ordinis philologorum universitatis lituanae”, Kaunas lib. V, 3, 1929; *O swobodie*, „Mysl’”, Pietierburg 1922, nr 1, s. 55—88; N. Łoski, *Swoboda woli*, Paryż 1926; E. Trubieckoj, *O smysle żizni*, Bier-

znaczenie uczuć⁶⁹. Obszerny wykład prawosławnej nauki o człowieku znajduje się w dziełach P. Jewdokimowa, profesora teologii moralnej w Paryskim Instytucie Ortodoksyjnym⁷⁰. Moralnej natury człowieka dotyczą również polemiczne wypowiedzi filozofów i teologów rosyjskich wywołane dwiema książkami „heretyka prawosławnego” N. Bierdiajewa⁷¹.

W niniejszym przeglądzie uwzględniłam prace traktujące o sakramentach świętych jako o źródłach łaski nadprzyrodzonej potrzebnej człowiekowi do osiągnięcia wyznaczonego mu przez Boga celu.

„Żurnal Moskowskiej Patriarchii” umieścił w formie krótkich traktatów historyczno-dogmatyczno-moralnych uwagi o sakramencie chrztu⁷², bierzmowania⁷³, pokuty⁷⁴ i małżeństwa⁷⁵. O Eucharystii obszerniejsze rozprawy pozostawili: N. Arsienijew i C. Kiern⁷⁶. W paryskim „Wiestnikie” wydrukowali artykuły archimandryta Mikołaj i jeromonach Siłuan rozpatrujące okoliczności, w których istnieje obowiązek spowiadania się przed przystąpieniem do Sakramentu

lin 1922; B. Wyszesaławcew, *Znaczenie siedrca w rieligii*, „Put”, 1925, nr 1, s. 79—88; *Rieligia i biezrieligiozność*, W: *Problemy russkogo rieligioznogo soznanija*, Paryż 1924; W. Sienkowski, *Ob jerarchiczeskom stroje duszy*, „Naucznyje trudy russkogo narodnogo uniwersitieta w Pracie”, 1929, z. II; B. Zieńkowski, *Dar swobody*, Paryż 1933.

⁶⁹ B. Wyszesaławcew, *Rieligiozno-askieticzeskoje znaczenie niewroza*, „Put”, 1926, nr 5, s. 128—130; L. Zakunin, *O czuwstwie i czuwstwiennosti. Filosowskij etiud*, Paryż 1937; B. Zieńkowski, *O znaczenii woobrażenija w duchownoj żizni*, „Put”, 1932, nr 32, s. 90—102.

⁷⁰ *L'Orthodoxie*, Neuchâtel (1959), cz. I: *Anthropologie*, s. 45—119; *La femme et le salut du monde. Etude d'anthropologie chrétienne sur les charismes de la femme*, Casterman, Tournai et Paris 1958.

⁷¹ Jerom. J. Szachowski, *O naznaczenii czetowieka i o putiach filosofo*, „Put”, 1931, nr 31, s. 53—69; N. Bierdiajew, *O gordosti smiriennych (Otwieta Jerom. Joannu)*, „Put”, 1931, nr 31, s. 70—75; S. Czetwierikow, *Otkrytoje piśmo N. A. Bierdiajewu po powodu jego knigi „Sud’ba czetowieka w sowriemiennom mirie”*, „Put”, 1935, nr 46, s. 28—30; N. Bierdiajew, *O christianskom piessimizmie i o optimizmie (odp. S. Czetwierikowu)*, *ibid.*, s. 31—36; S. Czetwierikow, *O mirowom zle i o spasajuszczzej cerkwi (odp. N. Bierdiajewu)*, *ibid.*, nr 48, s. 60—68; N. A. Bierdiajew, *Jeszczto o christianskom piessimizmie i optimizmie*, *ibid.*, s. 69—72; *Pis’mo W. Łoskogo N. A. Bierdiajewu*, *Otkrytoje pis’mo N. A. Bierdiajewu* (S. Czetwierikow), *ibid.*, 1936, nr 50, s. 27—36; N. A. Bierdiajew, *Ob awtoritietie, swobodie i czetowiecznosti*, *ibid.*, s. 37—49.

⁷² Prot. A. Andriejew, *Tainstwo krieszczenija*, „Żurnal Mosk. Patr.”, 1955, nr 3, s. 61—69, nr 4, s. 48—58.

⁷³ Prot. A. Andriejew, *Tainstwo miropomazanija*, *ibid.*, nr 9, s. 51—61.

⁷⁴ A. Wietielew, *Tainstwo pokajanija*, *ibid.*, 1954, nr 11, s. 32—41, nr 12, s. 47—52.

⁷⁵ Bogojawlenski, *Tainstwo braka*, *ibid.*, 1945, nr 4, s. 32—36.

⁷⁶ N. Arsieniew, *Tainstwo Jewcharistii w żnizni Cerkwi*, W: *Problemy russkogo rieligioznogo soznanija*, Paryż 1924; K. Kiern, *Jewcharistia (Iz cztienii w Prawosł. Inst.)*, Paryż 1947.

Ołtarza⁷⁷. Poza tym ukazały się rozważania kwestionujące praktykę spowiedzi ogólnej (nie indywidualnej) rozpowszechnionej przed wojną w Związku Radzieckim⁷⁸ oraz artykuł S. Bułgakowa i traktat A. Chrapowickiego dotyczący cnoty i sakramentu pokuty⁷⁹.

Przeszkodą na drodze do osiągnięcia celu ostatecznego jest grzech. Tą sprawą w pewnej mierze zajęło się wielu autorów, natomiast *ex professo* pisali o niej B. Zieńkowski, N. Bubnow i S. Ł. Frank⁸⁰.

Jako zjawisko charakterystyczne w prawosławnej teologii moralnej rzuca się w oczy skłonność do posługiwania się metodą pozytywną. Dla postawionych postulatów, norm i ocen moralności chętniej szukają uzasadnienia w wypowiedziach Pisma świętego, Ojców Kościoła, pierwszych siedmiu soborów powszechnych i nauczycieli cerkwi niż w spekulacjach filozoficznych. Doroteusz, biskup preszowski (Czechosławacja), analizował przekazane w księgach Starego Testamentu podstawowe cechy człowieka sprawiedliwego⁸¹. B. Wyszęstawcew w oparciu o teksty biblijne omówił problem władzy państwowej⁸². W. Kułakow przeprowadził porównanie starotestamentowego prawa moralnego z prawem moralnym ewangelicznym⁸³. Ponadto przedmiotem jego zainteresowania były błogosławieństwa ewangeliczne, na które — nawiasem mówiąc — podręczniki prawosławnej teologii moralnej kładą duży nacisk⁸⁴. Ten sam temat o błogosławieństwach ewangelicznych podjął jeromonach A. Kudiuk⁸⁵. L. Paricki pisał o znaczeniu dogmatu Wniebowstąpienia dla postawy moralnej człowieka⁸⁶. Metropolita Mikołaj poświęcił wykład problemowi miłości rozpatrywanej w świetle Nowego Testamentu⁸⁷. Cnotą miłości

⁷⁷ Archim. Nikołaj, *Tainstwo pokajanija pieried priczaszczeniem*, „Wiestnik Ekzarchata”, 1950, nr 1, s. 39 nn.; Jerom. Siłuan, *O pokajannoj ispowiedi pieried priczaszczeniem*, *ibid.*, nr 2—3, s. 43—51.

⁷⁸ *Tiezisy dokładow o sowriemiennoj pokajannoj disciplinie* Prot. O. Nałimowa, „Put”, 1929, nr 18, s. 79—87; S. Bułgakow, *K woprosu o disciplinie pokajanija i priczaszczenijsa*, *ibid.*, nr 19, s. 70—78; N. W., *K woprosu o tak nazywajemoj „obszczej” ispowiedi*, „Woskr. Czt.”, 1934, nr 8—10.

⁷⁹ S. Bułgakow, *The doors of Repentance*, „The American Church Monthly”, XXXI (1932) 184—186; A. Chrapowicki, *Ispowied’*, Warszawa 1928.

⁸⁰ B. Zieńkowski, *Zło w czelowiekie*, „Put”, 1938, nr 56, s. 19—36; N. Bubnow, *Das Problem des Bösen in der russischen Religionsphilosophie*, „Der russische Gedanke”, Bonn I (1930) 295—304; S. Ł. Frank, *Riealnost’ i czelowiek (Mietafizika czelowieczeskogo bytia)*, Paryż 1956.

⁸¹ *Obraz wietchozawietnogo prawiednika*, „Prawosł. Mysl”, Praga 1958, s. 70—84.

⁸² *Problema własti i jeja rielig. smysl*, „Put”, 1934, nr 42, s. 3—22.

⁸³ *Wietchozawietnyj nrawstwiennyj zakon*, „Woskr. Czt.”, 1930, nr 44; *Jewangielskij nrawstwiennyj zakon*, *ibid.*, 1929, nr 50, 52.

⁸⁴ *Jewangielskije blaženstwa*, „Woskr. Czt.”, 1930, nr 23, 24, 26.

⁸⁵ *Lestwica nrawstwiennogo woschoždienija ili christianskich dobrodietetiej*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1956, nr 1, s. 11—15.

⁸⁶ *Nrawstwiennoje znaczenije dogmata Wozniesienija Gospoda naszego Iisusa Christa*, „Żurnał Mosk. Part.”, 1947, nr 5, s. 33 nn.

⁸⁷ *Lubow po uczeniju Nowogo Zawieta*, *ibid.*, 1956, nr 2, s. 47—53.

w oparciu o listy św. Pawła interesował się L. Dosiedieł⁸⁸. Pogląd Pisma św. i cerkiewnej tradycji na omawianą cnotę wyłożył w pracy doktorskiej archimandryta Wieniamin Miłowij⁸⁹. R. Jakowlewicz przedstawił cnotę wiary według nauki św. Pawła⁹⁰. O modlitwie opublikowano kilka przyczynków⁹¹. Kilku autorów pisało o obowiązkach kapłańskich ujmując je w świetle wypowiedzi Pisma św.⁹² L. Dosiedieł przedstawił poglądy Apostoła Narodów w kwestii małżeństwa i rodziny, kładąc nacisk głównie na sprawę godziwości małżeństwa w aspekcie nadprzyrodzonego celu człowieka⁹³. Zbliżoną treść posiada opracowanie L. Bieriezowskiego na temat nauki św. Pawła Apostoła o małżeństwie i stanie bezzennym⁹⁴. Tenże Bieriezowski starał się wyświecić sprawę powszechnego obowiązku pracy⁹⁵. Również osoba Jezusa Chrystusa jako wzór urzeczywistnionego ideału moralnej doskonałości jest przedmiotem krótkiego artykułu⁹⁶.

Niewiele publikacji zostało poświęconych zagadnieniom etyki szczegółowej. Stosując klasyfikację katolicką należy stwierdzić, że w zakresie cnót kardynalnych i im pokrewnych istnieją różnej wartości prace o samobójstwie⁹⁷, zabójstwie z litości⁹⁸, korzystaniu

⁸⁸ *Łuczezarnyj put' lubwi*, „Prawosł. Mysl”, Praga 1959, s. 236—244.

⁸⁹ *Bożestwiennaja lubow po uczeniju Biblii i Prawosławnoej Cerkwi*, (rukopis'), Moskwa 1948; oraz art., „Żurnał M. P.”, 1948, nr 11, s. 10—15.

⁹⁰ *Uczenije sw. Apostoła Pawła o wierie*, „Prawosł. Mysl”, Praga 1956, nr 1, 2, s. 72—75.

⁹¹ Archim. Afanasij, *O modlitwie Gospodniej*, „Cerk. Wiest.”, 1960, nr 7, s. 14—16; J. Dynko-Nikolski, *Molitwa*, ibid., nr 10—11, s. 28—32; Jerom. Joann Kotlarijewski, *Molitwa*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1955, nr 7, s. 51—53; *O puti christianskom*, ibid., 1959, nr 3, s. 31—35, nr 7, s. 40—45; A. Naruszewicz, *Budiem molitsa*, „Cerk. Wiest.”, 1954, nr 8, s. 21—23; K. Skurat, *Christianskaja molitwa*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1958, nr 11, s. 42—48; W. W wiediński, *Molitwa gospodnia*, ibid., 1959, nr 3, s. 42—54.

⁹² Archim. Afanasij Kudiuk, *Pierwoswiaszczenskaja molitwa Christa Spasitiela kak obraziec molitwy pastyria*, „Cerk. Wiest.”, 1958, nr 10—11, s. 25—27; Mitropolit Warfołomiej, *O pastyrskom słuženii po sw. Apostłu Pawłu*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1950, nr 1, s. 43—50; nr 4, s. 54—59, nr 5, s. 54—60; *O pastyrskom blagowiestwowanii*, ibid., nr 6, s. 25—28; Archim. Gierasim, *Rieligiozno-nrawstwiennyja kaczestwa pastyria*, ibid., 1959, nr 1, s. 50—54; Prot. W. Siemin, *Obraz prawosławnoego pastyria*, ibid., 1956, nr 4, s. 37—43.

⁹³ *Apostoł Pawieł o brakie i siemije*, „Prawosł. Mysl”, Praga 1959, s. 28—33.

⁹⁴ *Uczenije sw. Apostoła Pawła o brakie i biezbraczii*, ibid., s. 138—148.

⁹⁵ *Trud w oswieszczeniu swiaszcz. Pisanija*, ibid., 1956, s. 149—161.

⁹⁶ Igumien Afanasij, *Iisus Christos kak idieał nrawstwiennogo so-wierszenstwa*, „Cerk. Wiest.”, 1958, nr 3, s. 7—9.

⁹⁷ A. M., *Pieczalnoje jawlenije sowriemiennosti, o samoubijstwach, molitwach za samoubijcew*, „Wosk. Czt.”, 1933, nr 9; N. Bierdiajew *O samoubijstwie (Psychologiczeskij etiud)*, Paryż 1931.

⁹⁸ N. Sacharow, *Peut-on admettre le meurtre par pitié?*, „Wiestnik Jeparchii”, 1932, nr 3.

z dóbr materialnych⁹⁹, prawie własności¹⁰⁰, pracy¹⁰¹, obowiązkach względem ojczyzny¹⁰², kłamstwie¹⁰³, cierpliwości¹⁰⁴, wielkoduszności¹⁰⁵, o obowiązku i praktyce postno-pokutniczej¹⁰⁶, o czci Bożej i świętych¹⁰⁷, o wykroczeniach przeciwnych religijności¹⁰⁸. Więcej uwagi poświęcili autorzy prawosławni sprawom cnoty czystości¹⁰⁹, uświadomienia seksualnego młodzieży¹¹⁰, sprawom małżeństwa¹¹¹

⁹⁹ J. Szachowskiej, *Priczta o nieprawiednom bogatstwie*, Paryż 1932.

¹⁰⁰ N. Aleksiejew, *Sobstwiennost' i socializm*, (bmw), 1928; S. Frank, *Sobstwiennost' i socializm*, „Jewrasijskij Wriemiennik”, 1927; G. Gurwicz, *Socializm i sobstwiennost'*, „Sowriemien. Zapiski”, Paryż V (1928).

¹⁰¹ P. Aksman, *Trud w christianskom ponimaniu*, „Prawosł. Mysl”, Praga 1956, s. 96—100.

¹⁰² N. Klepienin, *Mysli o rieligioznom smysle nacionalizma*, „Put”, 1927, nr 6, s. 69—80; M. Pawłow, *Plamia wdochnowiennoj lubwi k rodinie*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1949, nr 7, s. 28—35.

¹⁰³ A. Sawicz, *Jazyk moj — wrag moj*, „Cerk. Wiest.”, 1960, nr 8, s. 23—26.

¹⁰⁴ Jerom. J. Szachowski, *Tajna Jowa (o stradaniu)*, Bierlin 1933.

¹⁰⁵ Jerom. J. Szachowski, *Miera sierdca*, „Wiest Chr. Dwiż.”, 1932, nr 1.

¹⁰⁶ Jerom. Afanasij, *Post w Prawosławnoy Cerkwi*, „Cerk. Wiest.”, 1956, nr 2, s. 14—18; S. Czetwierikow, *Wielkim Postom*, Paryż 1926; J. Szachowski, *Post*, „Put”, 1928, nr 13, s. 66—70; E. Kowalewsky, *Le carême. L'origine de la quadragésime*, „Wiest. Ekzarchata”, 1951, nr 6, s. 3—7; N. Krukowickij, *Zielenyj żmij*, „Cerk. Wiest.”, 1954, nr 11, s. 22—25; E. Lebediew, *O postie*, „Woskr. Czt.”, 1933, nr 8; N. Popow, *O christianskom postie po sw. Joannu Złotoustu*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1959, nr 3, s. 36—42; N. D. Uspienski, *Swiatoy Post*, *ibid.*, 1945, nr 3, s. 33—38; (ba), *W dni pokajanija*, *ibid.*, 1959, nr 4, s. 39—45; Inok Tichon, *O molitwie i postie*, „Wiestnik Ekzarchata”, 1951, nr 6, s. 17—24.

¹⁰⁷ A. Chrapowicki, *Błagoczeście i samodierżawije*, „Carskij Wiestnik”, 1927, nr 48; *Russkij narod kak poczitatiel sw. ugodnikow*, *ibid.*, 1929, nr 178; *Objasnienije pokłonow*, *ibid.*, 1932, nr 264; B. Wyszestaławcew, *Wiera, niewiera i fanatizm*, Paryż 1929.

¹⁰⁸ N. Bierdiajew i in., *Pieriesielenije dusz. Problema biezsmiertija w okultyzmie i christianstwie*, Paryż 1935; J. Szachowski, *Les voies droites*, „Wiest. Chr. Dwiż.”, 1932, nr 10—11; N. Popow, *Bogi i moral*, Nju Jork 1922.

¹⁰⁹ S. Czetwierikow, *Put' czistoty. Iz biesied pastyria — zakonuczitiela*, Paryż 1929.

¹¹⁰ B. Zieńkowski, *Biesiedy s junoszewstwow o woprosach poła*, Paryż 1929; *Na progie zrietosti*, Paryż 1955.

¹¹¹ Jerom. Joann, *Christianskij brak*, „Żurnał Mosk. Patr.”, 1959, nr 9, s. 69—72; L. Lipierowski, *Tainstwo braka*, „Wiest. Chr. Dwiż.”, 1931, nr 11; S. Troicki, *Problema braka w christianskom soznaniu*, W: *Prawosławije i kultura*, Bierlin 1923; s. 87—112; *Brak i griech. Brak do griecha*, „Put”, 1929, nr 15, s. 3—39; *Brak i cerkow*, „Put”, 1928, nr 11, s. 31—59; *Christianskaja filiosofija braka*, Paryż, (brw); W *zaszczitu „Christianskoj filiosofii braka”*, „Put”, 1936, nr 51, s. 58—67.

i ograniczaniu potomstwa¹¹². Jeden artykuł wkracza w zagadnienie stosunku pomiędzy sztuką i moralnością¹¹³.

Poza tym są luźne uwagi na temat stosunku chrześcijaństwa do antysemityzmu¹¹⁴ i używania tak zwanych środków bogatych w walce ze złem¹¹⁵, uwagi o przyjaźni¹¹⁶, o „pokornej mądrości”¹¹⁷, skuteczności nauczania zasad wiary i etyki¹¹⁸, trzy tomy kazań metropolity Mikołaja, w przeważnej części zajmujących się kwestiami moralnymi¹¹⁹, oraz kilka rozpraw analizujących stopień zainteresowania problematyką moralną w życiu, literaturze i pobożności rosyjskiej wieku XIX¹²⁰.

Charakteryzując ogólnie nakreślony przegląd należy stwierdzić, że znaczna część wymienionych tutaj prac, zwłaszcza artykułów, ma charakter publikacji pisanych w celach praktycznych, dlatego nie przedstawiają one dużej wartości naukowej. Brakuje również piśmiennictwu prawosławnemu żywego zainteresowania się wieloma sprawami etyki ogólnej i szczegółowej, próby nowoczesnego spojrzenia na szereg zagadnień i zadań życia. Pewnego ożywienia w tej dziedzinie należy spodziewać się w związku z Wszechprawosławną Konferencją odbytą na wyspie Rodos, podczas której uczestnicy dyskutowali nad niektórymi kwestiami moralnymi, a następnie zalecili teologom, aby je na nowo przestudiowali.

¹¹² P. B., *Le mariage et le birth-control*, „Wiest. Jeprachii”, 1932, nr 2; *Woprosy christskogo braka*, „Za triezwost”, Warszawa 1939, nr 2.

¹¹³ Mitropolit A. Chrapowicki, *Iskusstwo i moral*, „Carskij Wiestnik”, 1934, nr 429, 1935, nr 435.

¹¹⁴ N. Bierdiajew, *Christianstwo i antisemitizm*, „Put”, 1938, nr 56, s. 3—18.

¹¹⁵ N. Bierdiajew, *Złoje dobro*, „Put”, 1926, nr 4, s. 103—116; W. Ilin, *O soprotiwlenii złu siłoj*, (bmw), 1926.

¹¹⁶ S. Czetwierikow, *Qu'est-ce que l'Amical et que veut-elle être?*, „Wiest. Chr. Dwiż.”, 1930, nr 10, s. 4—13.

¹¹⁷ P. Kalinin, *Smiriennomudrie*, „Wiest. Chr. Dwiż.”, 1929, nr 12.

¹¹⁸ Mitrop. D. Waledyński, *Zizniennost' priepodawanija Wierouczeniija i Nrawouczeniija*, „Wiest. Praw. Bog. w Polsce”, 1934, nr 2, s. 11—28.

¹¹⁹ *Słowa i rieczci*, Moskwa I 1953, II 1955, III 1958.

¹²⁰ W. Bułgakow, *Tołstoj moralist*, Praga 1924; Mitropolit A. Chrapowicki, *Dobro i zło w dusze czelowieka po Dostojewskomu*, „Carskij Wiestnik”, 1934, nr 399; *Klucz k tworienijam Dostojewskomu*, W: *Sbornik izbrannyh soczinienii*, Białgrad 1935, s. 307—428; S. Hessen (Giessen), *Der Kampf der Utopie und der Autonomie des Guten in der Weltanschauung Dostojewskijs und W. Ssolowjows*, „Die Pädagogische Hochschule”, 1929, I; *Die Tragödie des Guten in „Brüder Karamasoff”*, „Der Russische Gedanke”, Bonn I (1929) 63—81; *Tragedia dobra w „Bratiach Karamazowych”*, „Sowriemiennyje Zapiski”, Paryż 1928; N. Gorodetzky, *The Humiliated Christ in Modern Russian Thought*, London 1938; A. Sztiejnbiereg, *Sistiema swobody Dostojewskogo*, (bmw), 1923; L. Szestow, *Dobro w uczeniu Tołstogo i Nitsze. Filosofija i powied*, Bierlin 1923.

Ponadto nasuwa się jeszcze jedno spostrzeżenie. Z treści omówionych pozycji wynika, iż wiele spośród nich nie wykracza poza osiągnięcia, do których rosyjska myśl teologiczno-moralna doszła przed rokiem 1917. Ośrodek paryski okazuje się najbardziej aktywny w naddążaniu za współczesnymi wymaganiami, ale jego dorobek bardziej ciąży w kierunku etyki filozoficznej niż teologicznej.